

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-01>
УДК 719(477-21):355.4.018(470-651.1:477-651.2)''2014/2023''

Євген Рачков

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

**ЗНИЩЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ
МІСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ
ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Статтю присвячено дослідженню проблем знищення, збереження та переосмислення міської культурної спадщини України в умовах російського військового вторгнення. Наголошується, що сьогодні охорона культурної спадщини залишається важливим напрямом гуманітарної політики України. Починаючи з 2014 р., російська військова агресія призвела до значних руйнувань українських міст. Злочинні дії російських військ на території України мають характер урбіциду, оскільки вони спрямовані на знищення гетерогенного культурно-символічного міського простору та різноманітності міської культурної спадщини. За висновками експертів, унаслідок російсько-української війни культурна спадщина та культурна інфраструктура України зазнає

Як цитувати: Рачков, Є. Знищення, збереження та переосмислення міської культурної спадщини України під час російсько-української війни. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 12-48. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-01>.

How to cite: Rachkov, Ye. Destruction, Preservation, and Rethinking of Ukraine's Urban Cultural Heritage during the Russo-Ukrainian War. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 12-48. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-01>. (In Ukrainian)

найбільших знищень, руйнувань та пошкоджень від часу Другої світової війни. У статті відзначається, що за цих умов в Україні відбувається формування нових стратегій охорони культурної спадщини. Важливе значення мають різноманітні громадські ініціативи, волонтерський рух і допомога міжнародних організацій. Загалом Україна потребує довгострокової підтримки в галузі охорони культурної спадщини. Враховуючи різноманітність і багатогранність культурної спадщини України, важливим для її збереження стає застосування різних підходів і технологій. Зокрема цифрові технології мають сприяти покращенню обліку та забезпечити диджиталізацію об'єктів культурної спадщини. Зроблено висновок, що російська військова агресія спричинила певний «поворот» в розумінні й ставленні до культурної спадщини в Україні. Важливого значення набули пошук і відродження традиційних складників національної культури, а також критичне переосмислення російської імперської та радянської спадщини. Наголошується, що масштабна російська військова агресія спровокувала в українських містах чергову хвилю зміни топонімів, демонтування певної категорії міських пам'ятників, переформатування музейних експозицій тощо.

Ключові слова: культурна спадщина, Україна, міста, російсько-українська війна, урбіцид.

Від 2014 р. російська військова агресія проти України призвела до значних людських жертв та руйнувань українських міст. Були пошкоджені житлові будинки, лікарні, школи, університети, промислові підприємства, об'єкти критичної інфраструктури тощо. Постраждала також історична забудова багатьох українських міст (житлові й адміністративні будівлі, релігійні споруди, меморіали, пам'ятники тощо). Зазнали істотних втрат різноманітні культурні установи (насамперед музеї, архіви, бібліотеки). Експерти наголошують, що теперішні збитки культурної спадщини України є найбільшими з часів Другої світової війни (Vnaslidok rosij's'koj ahresii; Ukraina z chasiv Druhoj Svitovoi vijnju). Кількість офіційно зафіксованих зруйнованих і пошкоджених об'єктів культурної спадщини та культурних установ України внаслідок російських бомбардувань та обстрілів протягом лютого-жовтня 2022 р. перевищує 550 (MKIP veryfikovalo). Культурна спадщина продовжує зазнавати втрат, особливо на територіях,

які залишаються окупованими Росією і де відбувалися і тривають бойові дії (передусім Харківська, Донецька, Київська, Чернігівська, Луганська, Сумська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська та інші області) (Destroyed Cultural Heritage of Ukraine). Водночас російсько-українська війна стала тригером для переосмислення в українському суспільстві змісту та значення культурної спадщини, спричинила певний «поворот» у розумінні та ставленні до культури загалом. З одного боку, спостерігається посилення суспільного інтересу до традиційних культурних зразків, які розглядаються як основи української національної ідентичності, з другого боку, критичного переосмислення зазнала спадщина, пов'язана з російською імперською та радянською історією. Важливими складниками зазначеного «повороту» виглядають активні дискусії навколо культурної спадщини (зокрема щодо того, яка спадщина заслуговує на збереження та відновлення, а яка, навпаки, — на знищення та забуття) та дії, спрямовані на перетворення культурно-символічного простору міст і населених пунктів¹. Після масштабного вторгнення російських військ в Україну розпочалася нова хвиля зміни назв топонімів, відбувається демонтування певної категорії міських пам'яток, здійснюється переформатування музейних експозицій, спостерігається ревізія бібліотечних фондів тощо.

Чимало дослідників російсько-української війни наголошує на злочинних діях російських військ на території України, що мають характер урбіциду. Зокрема, вони підкреслюють, що руйнування українських міст непропорційні військовим цілям конфлікту, крім того, російські атаки не обмежуються військовими об'єктами, а поширюються на антропогенне середовище міст і населених пунктів України (Shl'ohel' 2016; Slyvka, Zakutynska 2016; Mykhajlova 2022). Факти урбіциду як різновиду політики насильства зафіксовано на різних етапах війни, починаючи від анексії Криму та воєнних дій

¹ Про характерні особливості культурно-символічного простору великих міст України див., наприклад: Кравченко, В., Посохов, С. (ред.). *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу*. Харків, 2021; Касьянов, Г. (ред.). *Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні*. Львів, 2018.

в частині Донецької та Луганської областей з 2014 р. Виразними прикладами злочинної політики Росії є широкомасштабне руйнування і привласнення об'єктів культурної спадщини України, що порушує принципи міжнародного гуманітарного права. Злочини проти культурної спадщини не можуть бути інтерпретовані як «супутні збитки», натомість очевидним є навмисний характер таких дій, зокрема на територіях, де немає бойових дій. За цих умов зростає значення належної фіксації та подальшого дослідження випадків знищення, руйнування та пошкодження об'єктів культурної спадщини України, що може бути важливим, зокрема, для притягнення країни-агресора до відповідальності.

У статті крізь призму урбіциду здійснюється спроба дослідження процесів знищення, збереження та переосмислення культурної спадщини України, що були спровоковані російською військовою агресією. Особливу увагу буде приділено таким питанням: 1) вплив урбіциду на стан міської культурної спадщини; 2) моніторинг стану культурної спадщини України в умовах війни; 3) стратегії охорони культурної спадщини України на сучасному етапі (зокрема, вплив цифрових технологій); 4) переосмислення культурної спадщини та деколонізація колективної пам'яті.

Як урбіцид пов'язаний з міською культурною спадщиною?

Як відомо, суть урбіциду (дослівно «знищення міста» або «насильство щодо міста») полягає в руйнуванні антропогенного середовища міста. Урбіцид визначають одночасно як політику і стратегію руйнування всієї міської тканини й порушення цілісності простору міста. Важливо підкреслити, що урбіцид означає надмірну жорстокість та не може бути пояснений такими термінами міжнародного гуманітарного права, як, наприклад: військова необхідність, законна військова мета, побічний збиток тощо. Зазвичай як приклади урбіциду дослідники називають російський штурм Грозного, столиці Чеченської Республіки Ічкерія у 1999–2000 рр., та Югославські війни, зокрема війну в Боснії 1992–1995 рр. Важливість поняття «урбіциду» полягає в тому, що воно дозволяє більш точно схарактеризувати

руйнування міст під час воєнного конфлікту, ніж поняття «вандалізм» або «безпідставне руйнування», для яких характерна певна семантична невизначеність (Coward 2009, 23-24). Урбіцид одночасно є нападом на місто, щоб знищити специфічний спосіб життя містян та зруйнувати міський простір як місце існування множинних ідентичностей (Coward 2009, 47-49). Одним із найбільш важливих наслідків руйнування антропогенного середовища є гомогенізація міської просторовості (насамперед спільних і публічних міських просторів) (Coward 2009, 97-100). Отже, знищення міської культурної спадщини може призводити до руйнування культурної різноманітності та встановлення режиму культурної однорідності міст, втрати міськими спільнотами підґрунтя для самоідентифікації.

Руйнування та пошкодження міської культурної спадщини постає важливим складником урбіциду. Навмисне знищення антропогенного середовища міста означає також повне або часткове знищення культурної спадщини, насамперед як основи культурного середовища та культурної пам'яті міських спільнот. Руйнування і пошкодження культурної спадщини в Україні передовсім стало наслідком цілеспрямованих бомбардувань та обстрілів українських міст російськими військами. Руйнівної шкоди зазнає неоднорідний міський простір, тобто гетерогенне міське середовище. Знищення культурної спадщини призводить до фізичного та символічного розділення міського простору. Слід відзначити, що, на перший погляд, локальні втрати культурної спадщини, насправді, можуть спричиняти екзистенційні загрози, унеможливаючи стабільний розвиток як окремих міських спільнот, так і всього антропогенного середовища міста. Знищення різноманітних складників культурної спадщини неминуче призводить до утворення певних лакун, зокрема в наративах пам'яті та колективній ідентичності, що своєю чергою сприяє формуванню своєрідних демаркаційних ліній у культурно-символічному міському середовищі та посиленню відокремленості міських спільнот. Дослідники наголошують, що урбіцид істотно впливає на структурування міського простору. На місці зруйнованих складників урбопростору можуть поставати інші з новими способами

і технологіями контролю, політичним режимом і цінностями (Slyvka, Zakutyns'ka, Hlukhaniuk 2018, 122).

Отже, урбіцид полягає не лише у фізичному руйнуванні міста, але також у повному або частковому знищенні ідеологічних, моральних, символічних та інших складників міського життя (тобто культурної пам'яті, колективних цінностей та ідентичностей, пов'язаних з матеріальним простором, а також міських культурних ландшафтів, міських образів, *genius loci* тощо). Безперечно, важливе значення має різноманітна культурна спадщина, яка утверджує специфіку міста та впливає на ідентичність містян, наповнює їхній життєвий світ певним змістом і ціннісними орієнтаціями. Знищення тих чи тих підвалин міськості, як правило, нерозривно пов'язане з руйнуванням та пошкодженням культурної спадщини.

Мартін Ковард звертає увагу на наявність щонайменше двох важливих аспектів урбіциду: політичного та концептуального. Перший аспект стосується політичної мети урбіциду, механізмів його скоєння та місця політичної суб'єктності в цьому процесі. Отже, урбіцид можна розглядати як політично вмотивоване явище, прояв політичного насильства (зокрема, основаного на ідеях етнічного націоналізму). Навіть більше, можливі засоби зупинення та подолання наслідків урбіциду також можуть перебувати в політичній площині. Загалом політичний контекст важливий як на етапі руйнування міського середовища, так і на етапі його відновлення. Своєю чергою концептуальний аспект урбіциду полягає в загальних концептуальних підвалинах чинення урбіциду та (не)розуміння можливих причин і наслідків руйнування міського антропогенного середовища (Coward 2009, 92-93).

Невипадково чимало дослідників пропонує розглядати урбіцид як різновид геноциду. Зокрема, Мартін Шоу наголошує на існуванні прямого зв'язку між урбіцидом та геноцидом, насамперед через те, що руйнування міської тканини не можна відмежувати від загибелі людей та руйнування системи соціальних відносин, що їх поєднує (Shaw 2004, 149). Навіть більше, руйнування антропогенного середовища не виключає паралельне провадження геноциду (Coward 2009, 47-49). У Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього,

що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 1948 р., зазначається, що геноцид слід розуміти як дії, які здійснюються з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку (ст. 2) (Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide). Крім того, як зазначав Рафаель Лемкін, геноцид пов'язаний не лише з безпосереднім знищенням людей, але також спрямований на знищення їхньої культурної ідентичності: «...геноцид не обов'язково означає негайне знищення нації, за винятком випадків, коли він здійснюється шляхом масового вбивства всіх членів нації. Він призначений радше для позначення скоординованого плану різних дій, спрямованих на знищення важливих основ життя національних груп, для знищення самих груп. Цілями такого плану могли бути руйнування політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності та навіть життя людей, які належать до таких груп» (пер. з англ.)² (Lemkin 2005, 79). Водночас попри те, що урбіцид і геноцид мають спільну логіку знищення, ці поняття не тотожні (Coward 2009, 39-40).

Послугуючись типологією геноцидів, яку запропонував Ізраїль Чарні, нищення культурної спадщини також можна розглядати як складник «культурального геноциду», що включає знищення культури інших людей, зокрема руйнування культурних основ їхнього життя. Проявом культурального геноциду дослідник, зокрема, називає етноцид — створення заборон чи перешкод на шляху природного циклу відтворення та існування культури або народу (Charny 1994, 84-85).

У науковій літературі поняття «урбіцид» як характеристика злочинних воєнних дій Росії проти українських міст та їхніх мешканців почало використовуватися після 2014 р. Водночас лише після масштабного вторгнення російських військ в Україну «урбіцид» як концептуальне пояснення отримало більш широке використання. Зокрема, сьогодні реалізується низка проєктів, спрямованих на осмислення урбіциду як військової стратегії Росії. Показовим

² Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

прикладом слугує серія онлайн-дискусій під назвою «Україна після урбіциду: відновлення міст і громад», ініційована Центром урбаністичних студій, Національним художнім музеєм України, Вільним університетом Брюсселя та Болонським університетом. У межах дискусій дослідники з різних країн обговорюють проблеми руйнування українських міст та їхньої подальшої відбудови (Projekt «Vidnovlennia: rozmovy pro majbutnie pid chas vijnju»).

Що таке міська культурна спадщина?

Міська культурна спадщина України вирізняється значною кількістю об'єктів, типологічним і видовим розмаїттям. Вочевидь, можна говорити про певну взаємозалежність між гетерогенним характером переважної більшості українських міст та різноманітністю міської культурної спадщини. Наприклад, це помітно в поєднанні культурних елементів різних соціальних, етнічних, релігійних та інших груп містян. Слід відзначити, що сьогодні до культурної спадщини міст відносять як матеріальні об'єкти (міська забудова, архітектура, інфраструктура, індустріальні об'єкти, меморіали, пам'ятники тощо), так і нематеріальні цінності (культурні ландшафти, міські святкування, фестивалі, звичаї, мова, кулінарні традиції тощо) (Rachkov 2020, 30-32). Культурна спадщина може мати офіційний статус (тобто бути внесеною до списків культурної спадщини на національному та міжнародному рівнях), але також слід відзначити існування такої культурної спадщини, що визнається міською спільнотою, проте не має офіційного статусу. Сукупність названих складників культурної спадщини сприяє формуванню неповторного «образу міста» (Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas), а також специфічної конфігурації ідентичності міських спільнот.

Загалом до міської культурної спадщини можна віднести різноманітні об'єкти та практики, матеріальна та символічна цінність яких визнається різноманітними міськими спільнотами. Прикладом слугує історичний міський ландшафт, до якого належать різні міські об'єкти й території (наприклад, ансамблі будівель, споруд і відкритих просторів), що стали результатом історичного нашарування культурних і природних

цінностей та атрибутів (Vienna Memorandum). Сучасні дослідники погоджуються, що культурна спадщина є фундаментальним джерелом індивідуальної та групової ідентичності, життєздатності та солідарності різноманітних міських спільнот (Harrison 2013, 96-97). Слід також враховувати інтегративний ефект міської культурної спадщини. Вона не являє собою просторове ціле та не має чітко окреслених меж. Натомість міська культурна спадщина розташована на культурних, історичних, соціальних та інших кордонах, які пов'язують різні міські спільноти. Невипадково міжнародними документами відзначається важливість захисту неповторного характеру урбанізованих територій і спільнот, що їх населяють. Крім того, захист має стосуватися громадських просторів, історичного ландшафту, культурних традицій і «духу місця» (матеріальних і нематеріальних елементів, які надають міській території її індивідуальний характер, зміст та емоційність) (The Valletta Principles).

Отже, різноманітна міська культурна спадщина утворює своєрідний історико-культурний ландшафт міста, що втілюється та одночасно впливає на формування культурних цінностей (*cultural patrimony*) та колективної ідентичності містян. Будь-які більш-менш значні зміни міського простору неодмінно спричиняють трансформації культурної спадщини. Наприклад, зміна символічних архітектурних домінант, руйнування старих чи спорудження нових пам'ятників і меморіальних дощок, перейменування назв вулиць і площ стають проявами символічного кодування та перекодування міського простору, а отже, і міської спадщини. Водночас спадщина слугує різновидом символічного колективного тексту міста і формою його символічної репрезентації. Мнемонічний ефект міської спадщини полягає в унаочненні культурних цінностей спільнот, які населяють місто. Слід також відзначити, що міська культурна спадщина пов'язана не лише з позитивним історичним досвідом та цінностями, але також може включати спадщину насильства, що пов'язана з пам'яттю про війни, геноциди тощо (Wollentz 2020). Наприклад, для України такою спадщиною є пам'ять про жертви геноциду кримськотатарського народу, політичних репресій, комуністичного та нацистського

тоталітарних режимів, Голокосту, Голодомору тощо (Kalendar ofitsijnykh sviat v Ukraini).

Наведена характеристика міської культурної спадщини дозволяє визначити її важливість для міських спільнот та міської просторовості. Водночас у межах фіксації та подальшого дослідження випадків знищення, руйнування і пошкодження об'єктів культурної спадщини як складника урбіциду першочергове значення має офіційна міська культурна спадщина, яка внесена до відповідних реєстрів та на яку поширюються нормативні принципи пам'яткоохоронної діяльності. Загалом правове регулювання в галузі культурної спадщини здійснюється на основі норм національного законодавства і міжнародного права. Міжнародні домовленості щодо заборони знищення, розграбування та конфіскації культурних цінностей під час воєнних дій та окупації території інших країн з'явилися ще наприкінці XIX — на початку XX ст., проте основні такі принципи було сформульовано лише після Другої світової війни (Кот 2020, 76-81). Серед найбільш важливих документів слід згадати Конвенцію ЮНЕСКО про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (Гаага, 1954 р.), положення якої зобов'язують сторони конфлікту поважати культурні цінності одна одної та утримуватися від будь-яких ворожих дій, спрямованих проти культурної спадщини (ст. 4) (Convention for the Protection of Cultural Property). Слід відзначити, що Україна імплементувала головні міжнародні договори щодо захисту культурної спадщини під час воєнних дій. Зокрема, 2020 р. вона приєдналася до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (Ukraina pryiednalasja do Druhoho protokolu). Починаючи з 2014 р., переважна більшість міжнародних організацій у галузі охорони культурної спадщини засудила порушення територіальної цілісності та суверенітету України та закликала забезпечити запобігання шкоди її культурної спадщині.

Моніторинг культурної спадщини під час війни

Важливим складником документування злочинів російської армії та незаконних дій російської окупаційної влади є облік знищених,

зруйнованих та пошкоджених об'єктів культурної спадщини України. Водночас ще до війни в Україні існувала проблема належного обліку (виявлення, наукового вивчення, класифікації та державної реєстрації) об'єктів культурної спадщини. Показовим прикладом слугує суперечливість офіційних даних щодо втрат культурної спадщини внаслідок окупації Криму та воєнних дій у Донецькій та Луганській областях, починаючи з 2014 р. (Kul'turni tsinnosti Krymu i Donbasu). Слід також враховувати, що Росія унеможливила доступ українських і міжнародних експертів до культурної спадщини на окупованих територіях. Невипадково після 2014 р. з'явилося чимало громадських ініціатив, які співпрацюють з державними інституціями України щодо налагодження системного спостереження за станом об'єктів культурної спадщини на окупованих територіях (наприклад, посилену увагу до культурної спадщини Криму приділяють Кримськотатарський Ресурсний Центр (Kryms'kotatars'kyj Resursnyj Tsentr) та Кримський інститут стратегічних досліджень (Porushennia proty kul'turnykh tsinnostej v Krymu).

Після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну в лютому 2022 р. Міністерство культури та інформаційної політики України збирає дані від профільних організацій в галузі культурної спадщини (насамперед Українського державного інституту культурної спадщини), регіональних та міських органів охорони культурної спадщини, обласних адміністрацій, а також здійснює координацію ініціатив та проєктів, спрямованих на моніторинг знищених, зруйнованих та пошкоджених об'єктів культурної спадщини. Водночас щодо таких об'єктів у відкритому доступі можна віднайти різноманітну інформацію, що має різний ступінь верифікації. За даними міністерства протягом лютого-жовтня 2022 р. в Україні офіційно зафіксовано 552 епізоди пошкоджень та руйнувань культурної спадщини. З них — 171 пам'ятка, 146 об'єктів цінної історичної забудови, 58 монументів і творів мистецтва, 44 музеї (МКІР *veryfikovalo*). Крім того, станом на середину грудня ушкоджень зазнали 1132 об'єкти культурної інфраструктури (без урахування пам'яток культурної спадщини): 532 клубні заклади, 431 бібліотека, 61 музей та галерея, 17 театрів

та філармоній та 91 заклад мистецької освіти. 80 % від загальної кількості об'єктів культурної інфраструктури постраждали в територіальних громадах Донецької області, 42 % — Миколаївської, 39 % — Луганської, 36 % — Харківської, 35 % — Сумської, 27 % — Київської та міста Києва, 25 % — Запорізької, 16 % — Херсонської тощо (*Cherez rosij's'ku ahresiiu v Ukraini*). Слід відзначити, що наведені дані постійно оновлюються, а зафіксовані випадки знищених, зруйнованих та пошкоджених об'єктів культурної спадщини потребують ґрунтовного дослідження (наприклад, в умовах війни складно визначити збитки, завдані деяким категоріям пам'яток, зокрема щодо об'єктів археологічної спадщини). Крім того, наведені дані стосуються лише тих об'єктів культурної спадщини, що внесені до Державного реєстру національного культурного надбання, мають офіційний статус об'єкта культурної спадщини та охороняються законодавством. Водночас будь-які інші об'єкти та практики, що можуть визнаватися важливими місцевими громадами, проте не мають офіційного статусу об'єкта культурної спадщини, взагалі не обліковуються.

Для належного документування воєнних злочинів проти людяності та об'єктів культурної спадщини, скоєних російською армією, Міністерство культури та інформаційної політики України створило вебресурси «Зафіксовані воєнні злочини» (*Zafiksovani voieni zlochyuny*) та «Зруйнована культурна спадщина України» (*Destroyed Cultural Heritage of Ukraine*). Станом на середину грудня 2022 р. на вебресурсах міститься інформація про 553 знищені, зруйновані або пошкоджені об'єкти культурної спадщини і установи культури України. Серед них є історичні будівлі (житлові, адміністративні, освітні тощо), культові споруди (християнські церкви та мечеті), меморіали, пам'ятники, а також архіви, бібліотеки, музеї тощо (*Destroyed Cultural Heritage of Ukraine*). Крім того, Український культурний фонд створив інтерактивну «Мапу культурних втрат», на якій представлено дані з вебресурсу «Зафіксовані воєнні злочини» (*Mara kul'turnykh vtrat*). Списки об'єктів культурної спадщини, а також опис їх пошкоджень постійно оновлюються на згаданих вебплатформах. Слід враховувати, що спостереження експертів за актуальним станом збереження культурної спадщини

неможливо провадити на окупованих територіях та в місцях бойових дій. Тому сьогодні лише приблизно можна визначити кількість пошкоджених і зруйнованих об'єктів, характер таких пошкоджень та руйнувань, а також загальний негативний вплив на стан культурного ландшафту міст та населених пунктів.

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті здійснює облік зруйнованих та пошкоджених релігійних споруд внаслідок війни. За її даними упродовж 24 лютого — 20 вересня 2022 р. щонайменше 270 релігійних споруд у щонайменше 14 областях України були вщент зруйновані або зазнали руйнувань різного ступеня. Це, зокрема, церкви, мечеті, синагоги, Зали Царства, освітні та адміністративні будівлі релігійних спільнот України (*Sim misiatsiv povnomasshtabnoho vtorhnennia rosii*).

До документування злочинів російської армії проти культурної спадщини України долучилися різноманітні міжнародні організації. Наприклад, перелік пошкоджених об'єктів культурної спадщини України також міститься на вебсайті ЮНЕСКО. Станом на 12 грудня ЮНЕСКО підтвердила пошкодження 227 об'єктів з 24 лютого: 101 релігійний об'єкт, 17 музеїв, 79 будівель, що представляють історичний та/або художній інтерес, 19 пам'ятників, 11 бібліотек (*Damaged cultural sites in Ukraine*).

Враховуючи, що під час війни рухома культурна спадщина особливо вразлива, а культурні цінності часто стають об'єктами крадіжки й незаконної торгівлі, Міжнародна рада музеїв (ІКОМ) разом з українськими партнерами працювала над складанням «Надзвичайного червоного списку» культурних цінностей, які перебувають під загрозою через масштабне російське вторгнення в Україну (Horlach 2022c). «Emergency Red List of Cultural Objects at Risk — Ukraine» було оприлюднено англійською мовою наприкінці листопада 2022 р. Список містить 53 предмети з 11 музейних, бібліотечних і наукових закладів України. Внесені до списку культурні цінності було розподілено між такими категоріями: документи, рукописи, книги; ікони; образотворче мистецтво; релігійні пам'ятки; декоративно-ужиткове мистецтво; нумізMATика; археологічні пам'ятки

(Emergency Red List — Ukraine). «Надзвичайний червоний список» слугує своєрідним застереженням для зарубіжних музеїв, аукціонних домів та колекціонерів, яким рекомендують не купувати предмети, схожі на включені до списку, без ретельного вивчення їх походження та супровідної документації. Оприлюднення списку повинно сприяти припиненню незаконної торгівлі вкраденими в Україні культурними цінностями. Список має бути перекладений іншими мовами та наданий міжнародним правоохоронним і прикордонним органам (Horlach 2022b; Horlach 2022c).

Стратегії охорони культурної спадщини в умовах війни

Російська військова агресія проти України стала тригером актуалізації багатьох проблем, пов'язаних із правовими, організаційними, фінансовими, матеріально-технічними, інформаційними та іншими аспектами охорони культурної спадщини України. 2019 р. Національний інститут стратегічних досліджень проаналізував інституційні та правові проблеми збереження культурної спадщини в Україні. Показово, що охорона культурної спадщини була визнана найбільш проблемним напрямом діяльності в галузі культури. Серед проблем, які негативно впливають на реалізацію державної політики зі збереження та актуалізації культурної спадщини, було названо відсутність єдиної системи державного управління охороною культурної спадщини, невиправдані обмеження повноважень органів охорони культурної спадщини, слабкість чинного законодавства у визначенні відповідальності за пошкодження культурної спадщини, а також недосконалу систему обліку об'єктів культурної спадщини (зокрема, відсутність повноцінного інформаційного ресурсу культурної спадщини та культурних цінностей) (Instytutsijni ta pravovi problemy).

Слід визнати, що критика наявної державної системи управління охороною культурної спадщини України небезпідставна. Як зазначив директор Національного музею Революції Гідності Ігор Пошивайло: «... можемо стверджувати, що в країні відсутні готовність до адекватного реагування на надзвичайні ситуації, належна координація дій та юридично-правова база, а чинні, проте застарілі

інструкції часів СРСР потребують цілковитої модернізації або заміни. Тому особливо актуальним для України сьогодні є запровадження комплексної системи збереження культурної спадщини на різних рівнях — планування безпекових заходів, швидкого реагування на кризові ситуації, стабілізації пошкоджених об'єктів, відшкодування завданих збитків, мапування об'єктів культурної спадщини, системний моніторинг культурних цінностей на тимчасово окупованих та анексованих територіях» (Poshyvajlo 2016, 15). Прикладами недостатньої підготовленості установ культури до захисту культурної спадщини в надзвичайних ситуаціях слугують музейні колекції, що не були евакуйовані в безпечні місця та зазнали пошкоджень від початку широкомасштабної російської військової агресії. Наприклад, у березні 2022 р. російська авіабомба знищила Маріупольський художній музей імені А. І. Куїнджі. Втраченими вважають оригінали картин І. Айвазовського, М. Глуценка, Т. Яблонської, М. Дерегуса та інших (Kulturna spadschyna Ukrainy). Під час окупації російськими військами було розграбовано Мелітопольський краєзнавчий музей. Зокрема, з музею вилучено колекцію скіфських золотих речей (Melitopol Museum of Local Lore). Внаслідок російських обстрілів пошкоджено один із найстаріших історичних музеїв України Чернігівський обласний історичний музей В. В. Тарновського. Зокрема, руйнувань зазнала частина експозиції (V. Tarnovskyi Museum). Зафіксовані випадки руйнування і пошкодження об'єктів культурної спадщини та культурних установ вимагають комплексної перевірки та оцінки завданих збитків³.

Починаючи з 2014 р., важливим складником охорони культурної спадщини стали різноманітні громадські ініціативи та волонтерський рух. Завдяки консолідованим зусиллям громадськості вдалося чимало зробити для захисту важливих об'єктів культурної спадщини як нерухомої (наприклад, деякі міські пам'ятники та історичні будівлі

³ Про пошкодження і діяльність культурних установ в умовах масштабної російської військової агресії проти України див. детальніше в інтерв'ю з експертами в галузі охорони культурної спадщини, що були зібрані в межах проекту «МІСТО І ВІЙНА» (CityFace Project & City and War Project).

в Запоріжжі, Києві, Львові, Одесі, Харкові та інших містах були огорожені захисними конструкціями з вогнетривких матеріалів, мішків з піском і фанерних щитів), так і нерухомої (наприклад, музеям, архівам та бібліотекам було надано допомогу для ліквідації наслідків бомбардувань та обстрілів). Загалом громадські ініціативи та волонтерський рух стали швидкою та ефективною відповіддю на різноманітні виклики, спровоковані російською військовою агресією (Oleinik). Досвід такої діяльності виявився особливо корисним в умовах широкомасштабного російського вторгнення в Україну. Наприклад, уже на початку березня 2022 р. для допомоги музеям почав працювати Музейний кризовий центр / Museum Crisis Center (Muzejnij kryzovuj tsentr), створений за ініціативи керівництва музею «Територія Терору». Центр у співпраці з міжнародними партнерами сприяє наданню регіональним музеям та їх співробітникам фінансової, організаційної, волонтерської та іншої підтримки під час війни (Peremohty i zberehty).

В умовах війни поширилася практика консолідації зусиль державних органів у галузі охорони культурної спадщини та українського бізнесу. Одним із прикладів є проект «Збережіть українську культуру», що реалізується за активної участі телеком-оператора Vodafone Україна. Мета проекту — збирання коштів на охорону, евакуацію, захист і збереження культурних цінностей, підтримку діяльності закладів культури та мистецтва, що постраждали внаслідок бойових дій. На вебпорталі вже представлено інформацію про 20 об'єктів з розподілом на категорії: «повністю зруйновані», «пошкоджені» й «ті, які призупинили свою роботу» (Zberezhit' ukrains'ku kul'turu). Перелік пам'яток, що потребують допомоги, постійно поповнюється. Кошти збираються на спеціальному рахунку, відкритому Міністерством культури та інформаційної політики в Національному банку України (V Ukraini zapustyly proiekt).

Першочергове значення для охорони культурної спадщини України на сучасному етапі має підтримка міжнародних організацій. Наприклад, завдяки міжнародним партнерам чимало українських міст отримали кошти та будівельні матеріали, необхідні для захисту міських

пам'ятників, історичних будівель, установ культури від ушкоджень, які можуть спричинити вогонь, уламки чи вибухова хвиля. Найцінніші пам'ятки позначаються міжнародним знаком «Блакитний щит», який свідчить про їхній посиленій охоронний статус. Знищення таких об'єктів є воєнним злочином проти культурної спадщини. Крім того, багато міжнародних організацій долучилися до розроблення цифрової інфраструктури, яка дозволяє оперативно документувати та оцінювати збитки, завдані об'єктам культурної спадщини (Blue Shield Continues to Support Ukraine).

На початку березня 2022 р. за підтримки міжнародних партнерів було створено Штаб порятунку спадщини / Heritage Emergency Response Initiative (Shtab poriatunku spadschynu), діяльність якого спрямовано на сприяння збереженню музейної культурної спадщини в умовах війни (Zvit Shtabu poriatunku spadschynu za pershyj misiats' diial'nosti; Zvit Shtabu poriatunku spadschynu za berezen'-cherven' 2022 roku). Штаб координується ЮНЕСКО, ІКОМ, Міжнародним центром з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей (ІККРОМ) та іншими міжнародними організаціями. У межах цієї діяльності спільно з Національним музеєм Революції Гідності було розроблено інструкцію зі швидкого реагування для музеїв (Stvoreno Instruktsiuu zi shvydkoho reahuvannia dlia muzeiv), що стала важливим доповненням до вже наявних рекомендації для профільних установ культури щодо захисту спадщини в кризових ситуаціях (Poshyvajlo 2016).

Ще одним важливим складником співпраці державних органів з міжнародними організаціями є цілеспрямована діяльність щодо надання окремим об'єктам культурної спадщини України статусу всесвітньої спадщини. Наприклад, у жовтні 2022 р. Україна подала офіційну заявку на включення історичного центру Одеси до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Вочевидь, такий крок має привернути увагу міжнародної громадськості до проблем охорони культурної спадщини України в умовах російської військової агресії, а також створити розширену зону охорони міста, відкрити доступ до екстрених механізмів міжнародної допомоги для посилення захисту міської культурної спадщини в умовах війни (At UNESCO).

Намагаючись віднайти системне розв'язання проблем охорони культурної спадщини України, Міністерство культури та інформаційної політики у липні 2022 р. анонсувало побудову нової екосистеми культурної спадщини. Двома важливими її складниками мають стати оцифрування музейного фонду України (за офіційними даними фонд нараховує 12 мільйонів музейних цінностей, що зберігаються в понад 4,5 тис. національних, місцевих, університетських та інших музеях) та створення єдиного реєстру електронного обліку рухомої та нерухомої спадщини (на сьогодні нараховується більше 140 тис. пам'яток архітектури, археології та монументального мистецтва національного та місцевого значення) (Horlach 2022d). Електронний реєстр має поєднати наявні локальні бази даних культурної спадщини та бути доступним онлайн для всіх користувачів. Створення нової екосистеми культурної спадщини дозволить наблизити ІТ-інфраструктуру України до стандартів та вимог Європейського Союзу (MKIP pratsiue nad stvorenniam Natsional'noi platformy).

Під час вироблення нових стратегій охорони культурної спадщини особливо важливо враховувати специфіку продовження та розширення співпраці України з міжнародними партнерами. Наприклад, директор досліджень і програм Центру культурної спадщини Пенсільванії в Музеї археології та антропології Пенсільванського університету Браян Деніелс / Brian I. Daniels запропонував п'ять тез: 1) важливо, щоби донори більше уваги приділяли підтримці місцевих мереж та фахівців у галузі культурної спадщини України, а також сприяли інтеграції місцевих волонтерів та діяли швидко з огляду на потреби (тому найкращим рішенням стає підтримка недорогих проєктів з високою ефективністю); 2) важливим для українських культурних закладів та експертів є налагодження зв'язків з партнерськими культурними установами й працівниками, чия допомога може бути особливо важливою в довгостроковій перспективі (наприклад, для початку Україні важливо налагодити співпрацю з культурними установами «міст-побратимів», що можуть надавати пряму довгострокову допомогу); 3) політики та культурні інституції, які підтримують Україну, повинні бути готові надавати довгострокову підтримку

в галузі культурної спадщини (водночас надання такої допомоги передбачає міцне партнерство між українськими та закордонними інституціями); 4) міжнародні правоохоронні органи, музеї та учасники ринку творів мистецтва мають посилити пильність щодо викрадених культурних цінностей, які належать Україні та її громадянам (тому першочерговим завданням стає створення реєстрів колекцій і «списків спостереження» для нещодавно викрадених творів мистецтва); 5) окремої уваги заслуговує захист працівників культури, що забезпечують охорону культурної спадщини (обстоючи культурну ідентичність України, вони можуть стати мішенню російської агресії) (Daniels 2022). Наведені пропозиції здаються цілком слушними, особливо враховуючи, що захист та відновлення культурної спадщини України є практично неможливим без підтримки міжнародних партнерів. Враховуючи це, під час переформатування системи охорони культурної спадщини України важливим стає врахування різних пропозицій і українських фахівців, і міжнародних експертів.

Цифрові технології в збереженні та відновленні культурної спадщини

Враховуючи складність і багатогранність міської культурної спадщини України, важливим для її збереження та дослідження стає застосування різноманітних підходів і технологій. В умовах війни чимало об'єктів культурної спадщини перебуває під потенційною загрозою знищення, руйнування чи пошкодження. Навіть спорудження захисних конструкцій чи евакуація культурних цінностей у бомбосховища не здатні повністю їх убезпечити. За цих умов однією з ефективних форм охорони культурної спадщини стає диджиталізація. Серед багатьох таких проєктів слід насамперед назвати волонтерську ініціативу «SAVE UKRAINIAN HERITAGE», метою якої є формування цифрового архіву нерухомої спадщини України. 3D-моделі створюють з використанням технологій лазерного сканування та фотограмметрії, що дозволяє доволі точно зафіксувати стан пам'ятки та використати одержані дані для її відновлення в разі руйнування (Save Ukrainian Heritage. SKEIRON; Save Ukrainian Heritage. Scanua). Іншим прикладом

служує ініціатива «Saving Ukrainian Cultural Heritage Online» (SUCHO), що об'єднала міжнародну команду волонтерів, які співпрацюють над створенням електронних архівів даних українських культурних установ (Saving Ukrainian Cultural Heritage Online).

Війна унеможливила доступ до багатьох музеїв, архівів, бібліотек та приватних колекцій. Враховуючи це, посилилось значення різноманітних локальних вебпроектів, спрямованих на створення електронних архівів з міської історії та культурної спадщини України. Серед них слід насамперед назвати «Міський медіа архів» Центру міської історії Центрально-Східної Європи у Львові (на вебсайті представлено 133 оцифровані колекції, більше 12 тис. фотографій, понад 7 тис. відео, 241 усна розповідь та 191 мапа) (Mis'kuj media arkhiv) та «Запорізька Спадщина» Департаменту культури і туризму Запорізької міської ради (28 оцифрованих колекцій, 376 документів та більше 20 тис. зображень) (Zaporiz'ka Spadschyna). Серед локальних вебпроектів, спрямованих на медіатизацію міської історії та культурної спадщини України, також слід згадати «Київ інтерактивний» (Kyiv Interaktyvnyj), «Constructivism-Kharkiv» (Constructivism-Kharkiv), «MISTO I ВІЙНА: руйнування, збереження і переосмислення міської культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії» (MISTO I VIJNA) та інші. Крім збереження даних, такі вебпроекти відіграють важливу роль у переосмисленні культурної спадщини міст України. Частина таких проєктів вже перетворилася на своєрідні майданчики для дискусій щодо переосмислення культурної спадщини міст, а також на координаційні центри, що збирають експертні думки та намагаються впливати на діяльність профільних пам'яткоохоронних установ.

Переосмислення культурної спадщини та деколонізація пам'яті

Слід відзначити, що російська військова агресія проти України не лише призвела до значних руйнувань та пошкоджень культурної спадщини, але також стала тригером для її переосмислення. Сьогодні в українському суспільстві відбувається своєрідний «поворот» у розумінні та ставленні до культурної спадщини. Важливим

складником зазначеного «повороту» став критичний перегляд російської імперської та радянської спадщини. Зазначені процеси стають більш зрозумілі, якщо поглянути на них крізь призму так званої «деколонізації історичної пам'яті», яка, на думку П'єра Нора, характерна для країн, що звільнилися від тоталітарних чи авторитарних режимів (Nora 2005). Власне, починаючи з 2014 р., в Україні активізувався процес символічного перекодування міського простору, який часто супроводжувався змінами символічних архітектурних домінант, руйнуванням старих та спорудженням нових пам'ятників і меморіальних дошок, перейменуванням назв вулиць і площ тощо. Починаючи з 2015 р., зазначені процеси відбувалися в межах «політики декомунізації»⁴. Якщо протягом 1990–2000-х рр. українські міста фактично уникали так званого «очищення посткомуністичного ландшафту» (за Маріушем Чепчинським) (Czerczyński 2008), то після 2014 р. різноманітна спадщина стала об'єктом «війн пам'яті». Слід відзначити, що ключовим тригером зазначених процесів стали події Євроволуції (2013–2014 рр.), анексії Криму Росією (березень 2014 р.) та початку війни на сході України (квітень 2014 р.).

Можна стверджувати, що масштабне вторгнення російських військ в Україну спровокувало чергову хвилю декомунізації, зокрема, виражену в демонтажі пам'ятників радянського часу, змінах назв об'єктів топоніміки, переформатуванні музейних експозицій, ревізії бібліотечних фондів тощо. Здебільшого такі процеси мають спорадичний характер, а визначальний вплив на динаміку та масштаби змін відіграють місцева влада та громадські активісти. Можливо, найбільший резонанс спричинюють саме демонтажі міських пам'ятників. Зокрема, у квітні 2022 р. демонтовано радянську скульптуру двох пролетарів, яка символізувала «возз'єднання України та Росії». Скульптура була

⁴ Див.: Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

частиною Арки дружби народів (нині — Арка Свободи українського народу), що була споруджена 1982 р. в межах святкування 1500-річчя Києва і 60-річчя створення СРСР («*Arku druzhby narodiv*»). Іншим прикладом слугує пам'ятник засновникам Одеси, центральне місце в якому посідає скульптура Катерини II. Суперечка навколо пам'ятника триває багато років, водночас масштабна російська військова агресія надала дискусії неабиякого суспільного резонансу (Khotun 2022). Наприкінці грудня 2022 р. за рішенням виконавчого комітету Одеської міськради пам'ятник було демонтовано (Korshak 2022). За деякими підрахунками, починаючи з 24 лютого в Україні було демонтовано близько 100 пам'ятників радянського періоду. Якщо Євроволовція спричинила повалення в основному пам'ятників комуністичним діячам (насамперед слід згадати так званий «ленінопад») (Hajdaj 2018), то після 24 лютого хвиля знесення пам'ятників торкнулася монументів, присвячених різноманітним діячам та подіям Російської імперії та СРСР (показовий приклад — «пушкінопад», що охопив значну частину України) (Holubieva 2022). Процес знищення після 24 лютого деяких міських монументальних місць пам'яті засвідчив розгортання нової хвилі «війн пам'яті». Зокрема, знищення поширилося на мнемонічні місця, що пов'язані з історичними персоналіями та подіями, які протягом останнього десятиріччя перетворилися на невід'ємні складники російської державної пропаганди та політики пам'яті.

Слід враховувати, що руйнування пам'ятників є актом, сповненим символізму. Проте сприйняття таких змін, наприклад, міськими спільнотами може відрізнятися відповідно до тих значень, якими ці спільноти наділяли ті чи ті складники міського простору та культурної спадщини. Показовим прикладом може бути дискусія навколо радянського герба на щиті статуї «Батьківщини-Матері» в Києві. Міністерство культури та інформаційної політики за ініціативи Українського інституту національної пам'яті запропонувало громадянам вирішити це питання через опитування в мобільному додатку «Дія». На питання «Як бути з гербом СРСР на щиті “Батьківщини-Матері”?» було три варіанти відповіді: 1) залишити, як є; 2) зняти герб СРСР; 3) замінити радянський герб на український

тризуб. 21 липня 2022 р. опитування завершилося, у ньому взяли участь приблизно 780 тис. осіб. Переважна більшість (85 %) проголосувала за заміну радянського герба на тризуб. Слід відзначити, що дискусія навколо меморіалу не обмежилася питанням символіки, але також зачепила суспільне ставлення до Другої світової війни та радянської спадщини загалом. Зокрема, пролунало чимало закликів щодо повної ліквідації статуї та меморіалу як нагадування про радянське минуле (Fil' 2022; Horlach 2022a).

Важливим складником переосмислення культурної спадщини став також пошук «свого», «місцевого», «традиційного» в літературі, мистецтві, музиці тощо. Невипадково під час російсько-української війни відбулося посилення суспільного інтересу до нематеріальної культурної спадщини України. Наприклад, сьогодні до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України належить 51 елемент (*Natsional'nyj perelik elementiv nematerial'noi kul'turnoi spadshchynu Ukrainy*), з них 25 елементів було включено протягом липня-жовтня 2022 р. Крім того, у липні ЮНЕСКО внесло культуру приготування українського борщу до Списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує термінової охорони (*Culture of Ukrainian borscht cooking*).

Серед державних інституцій, які визначають стратегію переосмислення культурної спадщини, слід насамперед назвати Міністерство культури та інформаційної політики та Український інститут національної пам'яті. У квітні 2022 р. вони оприлюднили спільну позицію щодо пам'ятних об'єктів, пов'язаних з історією та культурою Росії та СРСР. Було відзначено необхідність подальшого «очищення публічного простору від маркерів імперських претензій на українські землі», водночас обидві інституції закликали до глибшого переосмислення української історичної та культурної спадщини й цивілізованого ставлення до пам'яток усіх історичних епох. Зокрема, було відзначено, що питання демонтажу монументів та зміни назв об'єктів топоніміки, пов'язаних з російською історією та культурою, повинні вирішуватись у правовому полі (*Pozytstia MKIP ta UINP*).

Схожі рекомендації в липні 2022 р. запропонувала експертна рада з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму, яка діє при Міністерстві культури та інформаційної політики. Рада наголосила на важливості очищення публічного простору від російської імперської та радянської тоталітарної спадщини, водночас закликала до виважених підходів. Щоби уникнути поспішних рішень та не допустити втрати культурного надбання, за необхідності було запропоновано закривати та маскувати об'єкти замість їх демонтажу. Також експертна рада закликала до впровадження методів критичного переосмислення культурної спадщини в напрямку засудження імперської та тоталітарної політик (*Rekomendatsii Ekspertnoi rady z pytan' podolannia naslidkiv rusyfikatsii ta totalitaryzmu*).

Наприкінці жовтня 2022 р. експертна рада уточнила рекомендації щодо окремих категорій пам'ятників і монументів, пов'язаних із російською та радянською імперською історією. Рада підтвердила, що питання демонтажу та перенесення монументальних об'єктів має вирішуватися відповідно до чинного законодавства в галузі охорони культурної спадщини. Також було наголошено на важливості збереження в публічних просторах українських міст та населених пунктів пам'яток, які вшановують та засвідчують участь українського народу у Другій світовій війні та його внесок у світову перемогу над нацизмом. Водночас рада рекомендувала усунути маркери радянської та російської пропаганди на частині пам'ятників і монументів, зокрема «замінити написи на історично коректні» (наприклад, замінити термін «Велика Вітчизняна війна» на «Друга світова війна», дати «1941–1945» на «1939–1945», а також усунути написи «радянська батьківщина», «радянський народ» та інші) (*Rekomendatsii Ekspertnoi rady MKIP schodo okremykh katehorij pam'iatnykiv i monumentiv*).

Слід зауважити, що вищезазначені рекомендації в галузі охорони культурної спадщини враховуються лише частково. Зрештою, міська влада та громадські активісти на сьогодні мають вирішальний вплив на процес трансформації публічного простору та культурної спадщини міст України. Вочевидь, цей процес триватиме надалі та відбуватиметься в умовах протистояння різноманітних агентів

пам'яті, а культурна спадщина становитиме важливе поле для такої боротьби.

Висновки

Переходячи до висновків, необхідно відзначити, що охорона культурної спадщини залишається важливим напрямом гуманітарної політики України під час війни з Росією. У цих умовах в Україні відбувається формування нових стратегій охорони культурної спадщини, визначальний вплив на які мають центральні державні інституції в галузі культури. Наприклад, Міністерство культури та інформаційної політики пропонує різноманітні рекомендації щодо окремих категорій культурної спадщини та здійснює загальну координацію численних проєктів, спрямованих на моніторинг та захист об'єктів культурної спадщини. Водночас важливим є розширення повноважень і ресурсів регіональних та міських органів охорони культурної спадщини, які здатні більш швидко реагувати на постійно змінювану ситуацію та забезпечувати захист об'єктів культурної спадщини від загроз знищення, руйнування або пошкодження.

Враховуючи різноманітність і багатогранність культурної спадщини України, важливим для її збереження стає застосування різних підходів і технологій, здатних як убезпечити культурну спадщину від російських бомбардувань та обстрілів, так і покращити моніторинг вже зруйнованих і пошкоджених об'єктів. Невипадково чимало проєктів, які реалізуються в цій галузі, передбачають використання цифрових технологій для обліку та диджиталізації об'єктів культурної спадщини. Важливе значення для захисту культурної спадщини в умовах війни мають різноманітні громадські ініціативи, волонтерський рух і допомога міжнародних організацій. Україна потребує довгострокової підтримки в галузі охорони культурної спадщини. Зокрема, поглиблення співпраці з міжнародними партнерами сприятиме пришвидшенню інтеграції країни до ширшого культурного простору.

Водночас російсько-українська війна спричинила критичне переосмислення культурної спадщини, особливо тієї її частини, що пов'язана з російською імперською та радянською тоталітарною

історією. Масштабна російська військова агресія спровокувала чергову хвилю публічних дискусій щодо культурної спадщини, а також привела до зміни назв об'єктів топоніміки, демонування міських пам'ятників, переформатування музейних експозицій тощо. Неабияку підтримку в українському суспільстві отримали заклики до цілковитого очищення культурно-символічного простору міст та населених пунктів від російської та радянської спадщини. Зазначена тенденція стосується, зокрема, тих об'єктів культурної спадщини, що мають статус пам'яток місцевого та національного значення. Крім того, важливим складником процесу переосмислення культурної спадщини став пошук «свого», «місцевого», «традиційного» тощо. При цьому слід враховувати, що зазначені процеси не торкнулися території України, окупованих Росією. Вочевидь, подолання наявного розриву в інтерпретаціях культурної спадщини між різними регіонами України потребує чималих зусиль та окремої довгострокової стратегії.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

At UNESCO, President Zelensky officially announces Odesa's candidacy to receive World Heritage status. *UNESCO*, 11 October 2022, <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-president-zelensky-officially-announces-odesas-candidacy-receive-world-heritage-status>. Accessed: 30 Oct. 2022.

«Arku družby narodiv» perejmenuvaly v «Arku svobody ukrains'koho narodu» — rishennia. *Radio Svoboda*, 14 travnia 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-arku-druzhy-narodiv-pereymenuvaly-v-arku-svobody-ukrayinskoho-narodu-/31849485.html>. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

«Арку дружби народів» перейменували в «Арку свободи українського народу» — рішення. *Радіо Свобода*, 14 травня 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-arku-druzhy-narodiv-pereymenuvaly-v-arku-svobody-ukrayinskoho-narodu-/31849485.html>. Дата перегляду: 15 жовтня 2022.

Blue Shield Continues to Support Ukraine. *Blue Shield International*, 10 August 2022, <https://theblueshield.org/blue-shield-continues-to-support-ukraine/>. Accessed: 30 Oct. 2022.

Charny, I. 'Toward a Generic Definition of Genocide.' In: G. Andreopoulos (ed.), *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions*. Philadelphia, 1994, pp. 64-94.

Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter 1987). ICOMOS, October 1987, https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/towns_e.pdf. Accessed: 25 Aug. 2022.

Cherez rosijs'ku ahresiiu v Ukraini postrazhdaly 1132 ob'iekty kul'turnoi infrastruktury. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 19 hrudnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/8320.html>. Data perehliadu: 20 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Через російську агресію в Україні постраждали 1132 об'єкти культурної інфраструктури. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 19 грудня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/8320.html>. Дата перегляду: 20 грудня 2022.

CityFace Project & City and War Project. *Youtube*, https://www.youtube.com/@CityFace_CityWar. Accessed: 30 Oct. 2022.

Constructivism-Kharkiv, <https://constructivism-kharkiv.com/>. Accessed: 30 Oct. 2022.

Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. The Hague, 14 May 1954. *UNESCO*, https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf. Accessed: 12 Oct. 2022.

Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. General Assembly of the UN, 9 December 1948, https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf. Accessed: 10 Oct. 2022.

Coward, M. *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*. London and New York, 2009.

Culture of Ukrainian borscht cooking. *UNESCO. Intangible Cultural Heritage*, <https://ich.unesco.org/en/USL/culture-of-ukrainian-borscht-cooking-01852>. Accessed: 20 Oct. 2022.

Czepczyński, M. *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs*. London, 2008.

Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. *UNESCO*, 24 October 2022, <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>. Accessed: 28 Oct. 2022.

Daniels, I. B. How Can We Protect Cultural Heritage in Ukraine? Five Key Steps for the Int'l Community. *Just Security*, 22 April 2022, <https://www.justsecurity.org/81212/how-can-we-protect-cultural-heritage-in-ukraine-five-key-steps-for-the-intl-community/>. Accessed: 20 Oct. 2022.

Destroyed Cultural Heritage of Ukraine, <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/>. Accessed: 31 Oct. 2022.

Emergency Red List — Ukraine. ICOM, <https://icom.museum/en/ressource/emergency-red-list-ukraine/>. Accessed: 10 Dec. 2022.

Fil', A. Koly znykne radians'kyj herb zi schyta Bat'kivshchyny-materi? *Deutsche Welle*, 17 lypnia 2022, <https://www.dw.com/uk/koly-znykne-radianskyi-herb-zi-shchyta-batkivshchyny-materi/a-62475344>. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Філь, А. Коли зникне радянський герб зі щита Батьківщини-матері? *Deutsche Welle*, 17 липня 2022, <https://www.dw.com/uk/koly-znykne-radianskyi-herb-zi-shchyta-batkivshchyny-materi/a-62475344>. Дата перегляду: 15 жовтня 2022.

Hajdaj, O. *Kam'ianyj hist'. Lenin u Tsentral'nij Ukraini*. Vydannia druhe. Kyiv, 2018. (In Ukrainian)

Гайдай, О. *Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні*. Видання друге. Київ, 2018.

Harrison, R. *Heritage: Critical Approaches*. London and New York, Routledge, 2013.

Holubieva, A. Vijna i pam'iatnyky: v Ukraini znosiat' Pushkina, a na okupovanykh terytoriakh povertaiut' Lenina. *BBC*, 24 chervnia 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61921265>. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Голубева, А. Війна і пам'ятники: в Україні зносять Пушкіна, а на окупованих територіях повертають Леніна. *BBC*, 24 червня 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61921265>. Accessed: Дата перегляду: 15 жовтня 2022.

Horlach, P. (a). Ministr kul'tury oholosyv rezultaty holosuvannia schodo doli radians'koho herba na schyti «Bat'kivshchyny-Materi». *Suspil'ne. Kul'tura*, 21 lypnia 2022, <https://suspilne.media/262984-ministr-kulturi-ogolosiv-rezultati-golosuvanna-sodo-doli-radanskogo-gerba-nasiti-batkivsini-materi/>. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Горlach, П. (а). Міністр культури оголосив результати голосування щодо долі радянського герба на щиті «Батьківщини-Матері». *Суспільне. Культура*, 21 липня 2022, <https://suspilne.media/262984-ministr-kulturi-ogolosiv-rezultati-golosuvanna-sodo-doli-radanskogo-gerba-nasiti-batkivsini-materi/>. Дата перегляду: 15 жовтня 2022.

Horlach, P. (b). Opryliudnyly Chervonyj spysok kul'turnoi spadschyny Ukrainy, iaka perebuvaie pid zahrozoiu. *Suspil'ne. Kul'tura*, 29 lystopada 2022, <https://suspilne.media/327650-opriludnili-cervonij-spisok-kulturnoi-spadsini-ukraini-aka-perebuvaie-pid-zagrozou/>. Data perehliadu: 10 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Горlach, П. (б). Оприлюднили Червоний список культурної спадщини України, яка перебуває під загрозою. *Суспільне. Культура*, 29 листопада 2022, <https://suspilne.media/327650-opriludnili-cervonij-spisok-kulturnoi-spadsini-ukraini-aka-perebuvaie-pid-zagrozou/>. Дата перегляду: 10 грудня 2022.

Horlach, P. (c). U zhovtni opryliudniat' Chervonyj spysok kul'turnoi spadschyny Ukrainy, iaka perebuvaie pid zahrozoiu. *Suspil'ne. Kul'tura*, 12 veresnia 2022, <https://suspilne.media/280943-u-zovtni-opriludnat-cervonij-spisok-kulturnoi-spadsini-ukraini-aka-perebuvaie-pid-zagrozou/>. Data perehliadu: 28 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Горlach, П. (с). У жовтні оприлюднять Червоний список культурної спадщини України, яка перебуває під загрозою. *Суспільне. Культура*, 12 вересня 2022, <https://suspilne.media/280943-u-zovtni-opriludnat-cervonij-spisok-kulturnoi-spadsini-ukraini-aka-perebuvaepid-zagrozoou/>. Дата перегляду: 28 жовтня 2022.

Horlach, P. (d). V Ukraini stvoriat' tsvyrovu platformu upravlinnia kul'turnoiu spadschynoiu. *Suspil'ne. Kul'tura*, 12 lypnia 2022, <https://suspilne.media/259736-v-ukraini-stvorat-cifrovu-platformu-upravlinna-kulturnou-spadsinou/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022 (In Ukrainian)
Горlach, П. (d). В Україні створюють цифрову платформу управління культурною спадщиною. *Суспільне. Культура*, 12 липня 2022, <https://suspilne.media/259736-v-ukraini-stvorat-cifrovu-platformu-upravlinna-kulturnou-spadsinou/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Instyutysijni ta pravovi problemy zberezhennta kul'turnoi spadschyny. *Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen'*, 19 kvitnia 2019, <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/instituciyni-ta-pravovi-problemi-zberezhennta-kulturnoi>. Дата перегляду: 28 вересня 2022. (In Ukrainian)

Інституційні та правові проблеми збереження культурної спадщини. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 19 квітня 2019, <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/instituciyni-ta-pravovi-problemi-zberezhennta-kulturnoi>. Дата перегляду: 28 вересня 2022.

Kalendar ofitsijnykh sviat v Ukraini (2022 r.). *Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsijnyj vebportal parlamentu Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/days>. Дата перегляду: 12 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Календар офіційних свят в Україні (2022 р.). *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України. Законодавство України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/days>. Дата перегляду: 12 жовтня 2022.

Kas'ianov, H. (red.). *Polityka i pam'iat'.* Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv. Vid 1990-kh do s'ohodni. L'viv, 2018. (In Ukrainian)

Касьянов, Г. (ред.). *Політика і пам'ять.* Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. Львів, 2018.

Khotyn, R. «Marker russkoho myra»: scho bude z pam'iatnykom Kateryni Druhij v Odesi? *Radio Svoboda*, 25 veresnia 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-odesa-pamyatnyk-kateryni-dryhiy-protesty-rosiya/32049484.html>. Дата перегляду: 15 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Хотин, Р. «Маркер русского мира»: что будет с памятником Екатерине Второй в Одесе? *Радио Свобода*, 25 вересня 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-odesa-pamyatnyk-kateryni-dryhiy-protesty-rosiya/32049484.html>. Дата перегляду: 15 жовтня 2022.

Korshak, N. V Odesi demontuvaly pam'iatnyk Kateryni II. *Suspil'ne. Novyny*, 29 hrudnia 2022, <https://suspilne.media/348338-v-odesi-demontuvali-pamatnik-katerini-ii/>. Дата перегляду: 30 грудня 2022. (In Ukrainian)

Коршак, Н. В Одесі демонтували пам'ятник Катерині II. *Суспільне. Новини*, 29 грудня 2022, <https://suspilne.media/348338-v-odesi-demontovali-pamatnik-katerini-ii/>. Дата перегляду: 30 грудня 2022.

Kot, S. *Povernennia i restytutsiia kul'turnykh tsinnostej u politychnomu ta kul'turnomu zhytti Ukrainy (XX – poch. XXI st.)*. Kyiv, 2020.

Кот, С. *Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)*. Київ, 2020.

Kravchenko, V., Posokhov, S. (eds.). *U poshukakh oblychchia mista: Praktykysamoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu*. Kharkiv, 2021. (In Ukrainian)

Кравченко, В., Посохов, С. (ред.). *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу*. Харків, 2021.

Kryms'kotatars'kuj Resursnyj Tsentri, <https://ctrcenter.org/uk>. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Кримськотатарський Ресурсний Центр, <https://ctrcenter.org/uk>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Kul'turna spadshchyna Ukrainy, iaku zruynuvaly ta znyschly okupanty v perebihu rosij's'ko-ukrains'koi vijny. *Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen'*, 04 kvitnia 2022, <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/kulturna-spadshchyna-ukrayiny-yaku-zruynuvaly-ta-znyschlyly-okupanty-v>. Дата perehliadu: 28 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Культурна спадщина України, яку зруйнували та знищили окупанти в перебігу російсько-української війни. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 04 квітня 2022, <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/kulturna-spadshchyna-ukrayiny-yaku-zruynuvaly-ta-znyschlyly-okupanty-v>. Дата перегляду: 28 вересня 2022.

Kul'turni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh vijny ta okupatsii. Materialy Kruhloho stolu «Istoryko-kul'turnyj ta naukovyj potentsial Pivdnia ta Shchodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh dij: zahrozy, vtraty, perspektivy zberezhenia ta vidnovlennia» (m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r.). Kyiv, 2016. (In Ukrainian)

Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації. Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення» (м. Київ, 12 листопада 2015 р.). Київ, 2016.

Kyiv Interaktyvnyj, <https://kyiv.lvivcenter.org/>. Data perehliadu: 30 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Київ Інтерактивний, <https://kyiv.lvivcenter.org/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Lemkin, R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation; Analysis of Government; Proposals for Redress*. Clark, New Jersey, 2005.

Mapa kul'turnykh vtrat, <https://uaculture.org/culture-loss>. Data perehliadu: 31 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Mana kulturnih vtrат, <https://uaculture.org/culture-loss>. Дата перегляду: 31 жовтня 2022.

Melitopol Museum of Local Lore. *Destroyed Cultural Heritage of Ukraine*, <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=2459>. Accessed: 30 Oct. 2022.

Mis'kyj media arkhiv. *Tsentr mis'koi istorii*, <https://uma.lvivcenter.org/uk>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Міський медіа архів. *Центр міської історії*, <https://uma.lvivcenter.org/uk>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

MISTO I VIJNA. *CityFace*, <https://cityface.org.ua/projectheritage.html>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

МІСТО І ВІЙНА. *CityFace*, <https://cityface.org.ua/projectheritage.html>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

МКІР pratsiue nad stvoreniam Natsional'noi platformy kul'turnoi spadshchyny Ukrainy. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 15 chervnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7279.html>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

МКІР працює над створенням Національної платформи культурної спадщини України. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 15 червня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7279.html>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

МКІР veryfikovalo 552 ob'iekty kul'turnoi spadshchyny ta kul'turnoi infrastruktury, iaki poshkodyly rosiiani. *Uriadovyj portal. Yedynyj veb-portal orhaniv vykonavchoi vlady Ukrainy*, 26 zhovtnia 2022, <https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-veryfikovalo-552-objekty-kulturnoi-spadshchyny-ta-kulturnoi-infrastruktury-iaki-poshkodyly-rosiiani>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

МКІР верифікувало 552 об'єкти культурної спадщини та культурної інфраструктури, які пошкодили росіяни. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*, 26 жовтня 2022, <https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-veryfikovalo-552-objekty-kulturnoi-spadshchyny-ta-kulturnoi-infrastruktury-iaki-poshkodyly-rosiiani>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Muzejnyj kryzovyj tsentr / Museum Crisis Center. *Facebook*, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100083180718086>. Accessed: 25 Oct. 2022. (In Ukrainian)

Музейний кризовий центр / Museum Crisis Center. *Facebook*, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100083180718086>. Дата перегляду: 25 жовтня 2022.

Mykhajlova, O. *Urbitsyd — stratehiia rosijs'kykh okupantiv v rosijs'ko-ukrains'kij vijni. Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzen'*, 6 zhovtnia 2022, <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosijskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Михайлова, О. Урбіцид — стратегія російських окупантів в російсько-українській війні. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 6 жовтня 2022, <https://niss.gov.ua/news/komentarі-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosiyskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Natsional'nyj perelik elementiv nematerial'noi kul'turnoi spadschyny Ukrainy. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, [https://mkip.gov.ua/files/pdf/Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України_25.10.22.pdf](https://mkip.gov.ua/files/pdf/Національний_перелік_елементів_нематеріальної_культурної_спадщини_України_25.10.22.pdf). Дата perehliadu: 26 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, [https://mkip.gov.ua/files/pdf/Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України_25.10.22.pdf](https://mkip.gov.ua/files/pdf/Національний_перелік_елементів_нематеріальної_культурної_спадщини_України_25.10.22.pdf). Дата перегляду: 26 жовтня 2022.

Nora, P. Vsemirnoe torzhestvo pamyati. *Neprikosnovennyj zapas*, № 2, 2005, <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html>. Дата perehliadu: 10 zhovtnia 2010. (In Russian)

Нора, П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*, № 2, 2005, <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html>. Дата перегляду: 10 жовтня 2010.

Oleinik, A. Volunteers in Ukraine: From provision of services to state- and nation-building. *Journal of Civil Society*, vol. 14, iss. 4, 2018, pp. 364-385. DOI: <https://doi.org/10.1080/17448689.2018.1518771>.

Peremohty i zberehty: iak v Ukraini zakhyschaiut' pam'iatky vid viiny. *Mandruj Ukrainoiu*, 20 kviten' 2022, <https://discover.vn.ua/inspiration/peremohty-i-zberehty-yak-v-ukrayini-zakhyshchayut-pamyatky-vid-viyny>. Дата perehliadu: 25 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Перемогти і зберегти: як в Україні захищають пам'ятки від війни. *Мандруй Україною*, 20 квітень 2022, <https://discover.vn.ua/inspiration/peremohty-i-zberehty-yak-v-ukrayini-zakhyshchayut-pamyatky-vid-viyny>. Дата перегляду: 25 жовтня 2022.

Porushennia proty kul'turnykh tsinnostej v Krymu, <https://culture.crimea.ua/ua/home.html>. Дата perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Порушення проти культурних цінностей в Криму, <https://culture.crimea.ua/ua/home.html>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Poshyvajlo, I. (red.). *Bezpeka kul'turnoi spadschyny u nadzvychajnykh sytuatsiakh: mizhnarodni stratehii dlia Ukrainy*. Kyiv-Amsterdam-Vashynhton, 2016. (In Ukrainian)

Пошивайло, І. (ред.). *Безпека культурної спадщини у надзвичайних ситуаціях: міжнародні стратегії для України*. Київ-Амстердам-Вашингтон, 2016.

Pozytsiia MKIP ta UINP schodo pam'iatnykh ob'ektiv, pov'iazanykh iz istoriieiu ta kul'turoiu Rosii ta SRSR. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 27 kvitnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7087.html>. Дата perehliadu: 20 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Позиція МКІП та УІНП щодо пам'ятних об'єктів, пов'язаних із історією та культурою Росії та СРСР. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 27 квітня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7087.html>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022.

Proiekt «Vidnovlennia: rozmovy pro majbutnie pid chas vijny». 11 lypnia 2022. Persha dyskusiia. *Youtube*, <https://www.youtube.com/watch?v=1TRHh4QwNDc&list=PLJfosTs9nc5oI8RN5DgOpA9Sg0wbsBTfd>. Дата перегляду: 12 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Проект «Відновлення: розмови про майбутнє під час війни». 11 липня 2022. Перша дискусія. *Youtube*, <https://www.youtube.com/watch?v=1TRHh4QwNDc&list=PLJfosTs9nc5oI8RN5DgOpA9Sg0wbsBTfd>. Дата перегляду: 12 жовтня 2022.

Rachkov, Ye. Tekhnologii baz danykh u zberezhenni ta doslidzhenni mis'koi kul'turnoi spadshchyny. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, вип. 57, 2020, s. 28-57. DOI: <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2020-57-02>. (In Ukrainian)

Рачков, Є. Технології баз даних у збереженні та дослідженні міської культурної спадщини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 57, 2020, с. 28-57. DOI: <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2020-57-02>.

Rekomendatsii Ekspertnoi rady MKIP schodo okremykh katehorij pam'iatnykiv i monumentiv, pov'iazanykh iz rosij's'koiu ta radians'koiu impers'koiu istoriieiu. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 28 zhovtnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7989.html>. Дата перегляду: 20 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Рекомендації Експертної ради МКІП щодо окремих категорій пам'ятників і монументів, пов'язаних із російською та радянською імперською історією. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 28 жовтня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7989.html>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022.

Rekomendatsii Ekspertnoi rady z pytan' podolannia naslidkiv rusyfikatsii ta totalitaryzmu. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 6 lypnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7362.html>. Дата перегляду: 20 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Рекомендації Експертної ради з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 6 липня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7362.html>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022.

Save Ukrainian Heritage. *Scanua*, <https://scanua.com/>. Accessed: 30 Oct. 2022.

Save Ukrainian Heritage. *SKEIRON*, <https://skeiron.com.ua/saveukrainianheritage/>. Accessed: 30 Oct. 2022.

Saving Ukrainian Cultural Heritage Online, <https://www.sucho.org/>. Accessed: 30 Oct. 2022.

Shaw, M. New Wars of the City: Relationships of “Urbicide” and “Genocide”. In: S. Graham (ed.), *Cities, War, and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*. Malden, Oxford, Carlton, 2004, p. 149.

Sh'ohel', K. *Ukrains'kuj vyklyk. Vidkryttia ievropejs'koi krainy*. Kyiv, 2016. (In Ukrainian)
Шльогель, К. *Український виклик. Відкриття європейської країни*. Київ, 2016.

Shtab poriatunku spadschyny / Heritage Emergency Response Initiative. *Facebook*, <https://www.facebook.com/HERI.Ukraine>. Data perehliadu: 30 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Штаб порятунку спадщини / Heritage Emergency Response Initiative. *Facebook*, <https://www.facebook.com/HERI.Ukraine>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Sim misiatsiv povnomasshtabnoho vtorhnennia rosii: ahresor zavdav rujnuvan' schonajmenshe 270 sporudam relihiinykh spil'not Ukrainy. *Derzhavna sluzhba Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti*, 21 veresnia 2022, <https://dessa.gov.ua/ussia-ruined-at-least-270-religious-sites/>. Data perehliadu: 28 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Сім місяців повномасштабного вторгнення росії: агресор завдав руйнувань щонайменше 270 спорудам релігійних спільнот України. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*, 21 вересня 2022, <https://dessa.gov.ua/ussia-ruined-at-least-270-religious-sites/>. Дата перегляду: 28 жовтня 2022.

Slyvka, R., Zakutynska, I. Spatial Features of Military Urbicide in Ukraine. *Acta Geographica Silesiana*, 23. WNoZ UŚ, Sosnowiec, 2016, s. 97-109.

Slyvka, R. R., Zakutyn'ska, I. I., Hlukhaniuk, B. V. Prostorovi transformatsii mis'koho seredovyscha Donbasu pid vplyvom voiennoho urbitsydu. *Naukovyj visnyk Kherson's'koho derzhavnoho universytetu. Serii: Neohrafichni nauky*, вип. 8, 2018, с. 119-128. (In Ukrainian)

Сливка, Р. Р., Закутинська, І. І., Глуханюк, Б. В. Просторові трансформації міського середовища Донбасу під впливом воєнного урбіциду. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*, вип. 8, 2018, с. 119-128.

Stvoreno Instruksiiu zi shvydkoho reahuvannia dlia muzeiv. *Natsional'nyj memorial'nyj kompleks Heroiv Nebesnoi Sotni – Muzej Revoliutsii Hidnosti*, 19 bereznia 2022, https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2127?fbclid=IwAR1MrGXakNvvdhL_fsFDjUi02-ADionMnP9WWNnWDLqW8LOHkCoeP9gQyW8. Data perehliadu: 30 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Створено Інструкцію зі швидкого реагування для музеїв. *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності*, 19 березня 2022, https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2127?fbclid=IwAR1MrGXakNvvdhL_fsFDjUi02-ADionMnP9WWNnWDLqW8LOHkCoeP9gQyW8. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas (10 April 2010), https://mecc.gov.md/sites/default/files/2010-the_valletta_principles_for_the_safeguarding_and_management_of_historical_cities_towns_and_urban_areas.pdf. Accessed: 25 Aug. 2022.

Ukraina przyєднаła się do Drugiego protokołu do Haaz'koi konwencji pro zachyst kul'turnykh tsinnostej u wypadku zbrojnogo konfliktu 1954 roku. *Postijne predstavnytstvo Ukrainy pry YuNESKO*, 1 lypnia 2020, <https://unesco.mfa.gov.ua/news/ukrayina-priyednalasya-do-drugogo-protokolu-do-gaazkoyi-konvenciyi-pro-zahist-kulturnih-cinnostej-u-vypadku-zbrojnogo-konfliktu-1954-roku>. Data perehliadu: 20 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Україна приєдналася до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. *Постійне представництво України при ЮНЕСКО*, 1 липня 2020, <https://unesco.mfa.gov.ua/news/ukrayina-priyednalasya-do-drugogo-protokolu-do-gaazkoyi-konvenciyi-pro-zahist-kulturnih-cinnostej-u-vypadku-zbrojnogo-konfliktu-1954-roku>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022.

Ukraina z chasiv Druhoi Svitovoi viiny ne stykalasia z takim mashtabom zlochyniv proty kul'turnoi spadschyny, — Kateryna Chuieva. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 26 serpnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7598.html>. Data perehliadu: 28 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Україна з часів Другої Світової війни не стикалася з таким масштабом злочинів проти культурної спадщини, — Катерина Чуєва. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 26 серпня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7598.html>. Дата перегляду: 28 жовтня 2022.

V. Tarnovskyi Museum. Destroyed Cultural Heritage of Ukraine, <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=442>. Accessed: 30 Oct. 2022.

V Ukraini zapustyly proiekt dlia zboru koshtiv na vidnovlennia zrujnovanoi rosiiianamy kul'turnoi spadschyny. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 22 serpnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7566.html>. Data perehliadu: 30 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

В Україні запустили проєкт для збору коштів на відновлення зруйнованої росіянами культурної спадщини. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 22 серпня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7566.html>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Vienna Memorandum on “World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape” and Decision 29 COM 5D. UNESCO, 20 May 2005, <https://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-15ga-inf7e.pdf>. Accessed: 25 Aug. 2022.

Vnaslidok rosij's'koi ahresii ob'iekty kul'turnoi spadschyny maiut' taki ushkodzhennia, iakykh Ukraina ne bachyla z chasiv Druhoi svitovoi viiny. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 1 lypnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7348.html>. Data perehliadu: 28 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Внаслідок російської агресії об'єкти культурної спадщини мають такі ушкодження, яких Україна не бачила з часів Другої світової війни. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 1 липня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7348.html>. Дата перегляду: 28 жовтня 2022.

Wollentz, G. *Landscapes of Difficult Heritage*. Cham, 2020.

Zafiksovani voenni zlochynty, <https://mkip.notion.site/mkip/7be52d2803994651a23a220a8ed85f1c?v=6ea517f19a8944f9a902a50156656eea>. Дата перегляду: 31 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Зафіксовані воєнні злочини, <https://mkip.notion.site/mkip/7be52d2803994651a23a220a8ed85f1c?v=6ea517f19a8944f9a902a50156656eea>. Дата перегляду: 31 жовтня 2022.

Zaporiz'ka Spadschyna, <https://heritage.zp.ua/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Запорізька Спадщина, <https://heritage.zp.ua/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Zberezhit' ukrains'ku kul'turu. Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy, <https://restore.mkip.gov.ua/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Збережіть українську культуру. Міністерство культури та інформаційної політики України, <https://restore.mkip.gov.ua/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Zvit Shtabu poriatunku spadschyny za berezen'-cherven' 2022 roku. Natsional'nyj memorial'nyj kompleks Heroiv Nebesnoi Sotni — Muzej Revoliutsii Hidnosti, 2 veresnia 2022, <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2232>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Звіт Штабу порятунку спадщини за березень-червень 2022 року. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні — Музей Революції Гідності, 2 вересня 2022, <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2232>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Zvit Shtabu poriatunku spadschyny za pershyj misiats' diial'nosti. Natsional'nyj memorial'nyj kompleks Heroiv Nebesnoi Sotni — Muzej Revoliutsii Hidnosti, 14 kvitnia 2022, <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2135>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Звіт Штабу порятунку спадщини за перший місяць діяльності. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні — Музей Революції Гідності, 14 квітня 2022, <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2135>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Yevhen Rachkov

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

DESTRUCTION, PRESERVATION, AND RETHINKING OF UKRAINE'S URBAN CULTURAL HERITAGE DURING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR

The article explores a range of problems relating to the destruction, preservation, and rethinking of Ukraine's urban cultural heritage in the course of the ongoing Russian

invasion. The author stresses that today protection of heritage remains an important aspect of Ukraine's cultural policy. Since 2014, Russian military aggression has caused significant destruction in Ukrainian cities. The criminal actions of the Russian troops in Ukraine exhibit characteristics of urbicide, as they are aimed at destroying heterogeneous cultural and symbolic urban space and the diversity of the urban cultural heritage. According to experts, as a result of the Russo-Ukrainian War, the cultural heritage and cultural infrastructure of Ukraine will have suffered the heaviest destruction and damage since the Second World War. The article notes that under these conditions, new strategies for the protection of cultural heritage are being developed in Ukraine. Various public initiatives, the volunteer movement, and assistance from international organizations all play important roles. In general, Ukraine needs long-term support in the area of cultural heritage protection. Given the diversity and multifaceted nature of the country's cultural heritage, we need to employ a variety of approaches and technologies to preserve it effectively. In particular, digital technologies, including the digitization of artifacts, should improve the record-keeping in this sphere and help keep track of the country's cultural heritage. The author argues that the Russian aggression has led to a "turn" of sorts in the understanding of, and attitude towards, cultural heritage in Ukraine. The search for and revival of traditional components of national culture, as well as critical rethinking of the Russian imperial and Soviet heritage, are gaining more public prominence. In connection with this, the article touches on the new wave of toponymic changes in Ukrainian cities provoked by the full-scale Russian invasion, as well as on such developments as the dismantling of a certain category of urban monuments, reformatting of museum exhibits, etc.

Keywords: cultural heritage, Ukraine, cities, Russo-Ukrainian War, urbicide.

Текст надійшов до редакції 30.10.2022.

The text was received by the editors 30.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.